

היחס שלנו לגויים

ב"ה, ירושלים עיה"ק תובב"א, ט"ו כסלו תש"ן

לכבוד הרב מוהר"ר שלמה חיים הכהן אבינר שליט"א,
יקירי נכבדי מאוד.

אני מקבל בתמידות את חוברות 'עיתורי כהנים', ואני קורא אותן בשקיקות ומתבשם מהם, וביותר מדברי כת"ר, הן בהלכה והן באגדה, הן מדברי כת"ר עצמו ועל אחת כמה וכמה ממה שכת"ר חורז מחרוזות הפנינים הזוהרות מדברות דברות קדשו של רבו, האדם הגדול בענקים. על כל אלה תודה כפולה ומכופלת.

ואבקש רשות מכת"ר להעיר על מה שכתב בחוברת האחרונה מספר 56 ממרחשון שנה זו. כבודו כותב (בעמוד 25 מספר 5) וזה לשונו: "אבל למסגד מוסלמי אין איסור (להיכנס), כי האיסלם אינו עבודה זרה". יואיל לראות בתשובות 'ציץ אליעזר' חלק י"ד סימן צ"א שהוא מביא מדברי חידושי הר"ן בסנהדרין, שגם בית תפילה של המוסלמים דינו כבית עבודה זרה ממש.

בפתח החוברת ישנו מאמר מכת"ר "על חינוך ילדים לייחס לגויים". והנה באותו עמוד (25 מספר 9) כותב מר וזה לשונו: ובוודאי צריך להרחיב את הידיעות של התלמידים... אך בשביל זה איננו זקוקים למקורות של גויים, כי יש יותר טוב אצלנו בע"ה. וספרי היסטוריה נאמנים נכתבו על ידי מחברים יראי שמים, והם כבר הביאו את כל הידיעות ואת כל המסמכים הנצרכים. וגם כל הידיעות המחשביות, פילוסופיות, מוסריות ההגונות, שנמצאות אצל גויים, גם הן כבר נכללו בתוך ספרי גאוני המחשבה בעם ישראל", עד כאן. והנה בוודאי, שדבריו אלה הם מאירים ושמחים ואינם צריכים חיזוק, ואין להרהר אחריהם. אבל כמדומני, שדבריו אלה נמצאים בסתירה עם הנאמר באותו מאמר "על חינוך ילדים לייחס לגויים". ובייחוד, מה שכלל גם ידיעות... מוסריות והגונות שנמצאות אצל גויים, שאין צורך ללמוד אותן אצל גויים. כת"ר כותב בעמוד 2 בפסקה האחרונה שם בזה הלשון: "מכל עם אפשר ללמוד". הבנתי את דבריו כן, שיש לנו גם ללמוד מהם, מפני שנמצא אצלם גם דברים שבדברי חכמינו לא נוכל למצוא כדוגמתם. וכן מר ממשיך בכל הפסקה, שיש למצוא בערבים ובעם השוויצרי מידות טובות שיש לנו ללמוד מהם. ובעמוד 3 בסופו, כת"ר גם מדבר טובות על היונים. ועל הגרמנים כותב מר במאמר בזה הלשון: "בכל עם יש תכונות טובות, ואפילו על הגרמנים אפשר לומר, שהם עם מסודר וממושמע וחרוץ...". ואני תוהה: מריה

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

דאברהם, וכי אנו זקוקים ללמוד מה הן המידות "המוסריות ההגונות האלה שנמצאות אצל הגויים", ולא נוכל למצוא אותם אצל היהודים עצמם, ובדברי התורה והמשנה והגמרא והמדרש?

ועוד אני תוהה, כיצד יהא מותר ללמוד מהם מידה טובה שיש בהם, והלא אמרו בגמרא (עבודה זרה כ.): "אסור לומר כמה נאה עכו"ם זה"? ונפסק בשולחן ערוך (יו"ד קנא. יד): "אסור לספר בשבחן, אפילו לומר כמה נאה עובד כוכבים זה, קל וחומר שיספר בשבח מעשיו או שיחבב דבר מדבריו", עד כאן. ובגמרא אמרו (בבא בתרא י:): "אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו, מהו שאמר הכתוב 'צדקה תרומם גוי, וחסד לאומים חטאת'? נענה רבי אליעזר ואמר... 'וחסד לאומים חטאת' - כל צדקה וחסד אומות עכו"ם עושים חטא הוא להם, שאין עושים אלא להתגדל בו... נענה רבי יהושע ואמר... חטא הוא להם שאין עושים אלא שתמשך מלכותם... נענה רבן גמליאל ואמר... חטא הוא להם, שאין עושים אלא להתייחר בו... רבי אליעזר המודעי אומר... חטא הוא להם, שאין עושים אלא לחרף אותנו בו... נענה רבי נחוניא בן הקנה ואמר, "צדקה תרומם גוי וחסד - לישראל, ולאומים חטאת". אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו, נראים דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדבריכם, לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל, ולעכו"ם חטאת, עד כאן לשון הגמרא. הרי לך שכולם הסכימו, שיש לגויים מעשים של חסד, אלא שכל מעשיהם נעשים מתוך כוונות בלתי טהורות ולא לשם מצוה, אבל מסקנת רבן יוחנן בן זכאי היא, שאין במעשיהם אפילו לא חסד שלא לשמה, וכל מה שנראה כחסד אינו אלא העמדת פנים וזיוף.

וראה את כל הסוגיה בתחילת מסכת עבודה זרה (ב, ב): "אומרים לפניו (מלכות רומי), רבש"ע הרבה שווקים תיקנו, הרבה מרחצאות עשינו, הרבה כסף וזהב הרבינו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה. אמר להם הקב"ה, שוטים שבעולם, כל מה שעשיתם לצורך עצמכם עשיתם, תיקנתם שווקים להושיב בהם זונות, מרחצאות לעדן בהם עצמכם, כסף וזהב שלי הוא... ולהלן (מלכות פרס) אומרים לפניו: רבש"ע הרבה גשרים גשרנו, הרבה מלחמות עשינו, הרבה כרכים כבשנו, וכולם לא עשינו אלא בשביל ישראל כדי שיתעסקו בתורה. אמר להם הקב"ה, כל מה שעשיתם לצורך עצמכם עשיתם, תיקנתם גשרים ליטול מהם מכס, כרכים לעשות בהם אנגריא, מלחמות אני עשיתי...". עד כאן לשון הגמרא שם. ולא השאירו חז"ל לכל אומה ולשון מידה טובה כלשהי אלא לישראל. והנה סוגיא זאת סתמה כדברי רבי שמעון (שבת לג) שאין לו עבור הגויים אפילו לא מילה אחת טובה. ובמקום אחר עוד (רש"י על התורה שמות יד, ז): "מכאן היה רבי שמעון אומר, כשר שבמצרים הרוג, טוב שבנחשים רצוץ את מוחו". ועוד בגמרא (פסחים קיח:): "גער חית קנה" - אמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן, געור בחיה שכל מעשיה נכתבים בקולמוס אחד, "עדת אבירים בעגלי עמים" - ששחטו אבירים כעגלים שאין להם בעלים, "מתרפס ברצי כסף" - שפושטים יד לקבל ממון ואין עושים רצון בעלים, "בזר עמים קרבות יחפצון" - מי גרם להם לישראל שיתפזרו לבין עכו"ם קרבות שהיו חפצים בהם? הנה לך דעת חז"ל ברורות שאין להם לישראל להתקרב לגויים כלל.

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

ואני בענוותי איני יודע, איך גם אפשר לומר בזה משהו אחר. והלא בברכת ההבדלה במוצאי שבת אנו אומרים "המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים", - אנו מקבילים כאן 'קודש' עם 'אור' ועם 'ישראל', ולעומת זה 'חול' עם 'חושך' ועם 'עמים'.

אבל כשמר מדבר על "חביב אדם שנברא בצלם אלוקים", ומפרש שזה נאמר על כל האדם - גם על אומות העולם נוקט מר כפירושו של תוספות יום טוב, ואינו נותן את גבו לפירושו של מפרשים שהזכירם שם בעל תוספות יום טוב, שה'אדם' הזה הוא רק ישראל (אבות ג, יד), ולעניות דעתי נראה שרש"י שם כך פירש. והרי גם תוספות יום טוב מפרשו רק על אותו בן נח שהוא מודה שתורה ניתנה מסיני גם לבני נח, ושעליו לקיים אותה רק לשם כך, ורק כפי שהיא ניתנה למשה מסיני. זה יהיה בן נח כזה, שהרמב"ם קורא לו "מחסידי אומות העולם", וצא וחזור על כל אומות העולם, אם ימצא אדם כזה, שאינו עובד עבודה זרה, ומקיים כל שאר מצוותיו על פי שולחן ערוך ובדיוק על פי הלכה למשה מסיני. - נוצרי, מוסלמי, הודי סיני, יפני? האם יש לך עוד מישהו מלבדם? והרי בן נח שבדה מצווה מליבו חייב מיתה (רמב"ם הלכות מלכים פרק י, ט).

האם ימצא אדם כזה, וכל מעשיו יהיו צדיקים על פי התורה האמיתית, ואופיו וכל מידותיו מהוגנים, גם אז אתמה וכי לא נוכל למצוא כל מעשה הטוב שלו מפורש בתורה ובדברי חז"ל, ונמצא אותו רק אצל הגוי הזה? וזה שחז"ל למדו מעגלון מלך מואב ומנבוכדנצר ומעשו, ומעוד נוכרים אחרים, לא מהם ציוו לנו שנלמד, אלא מן המקרא שהזכיר מעשים אלה. והמקרא עצמו לא בא אלא לנחם אותנו על כך, שארכה לנו הישועה, ורמז לנו בזה, שלא התכוונו לזרז אותנו שנלמד מהם את שכרם עבור מקצת מעשיך הטובים שעשו, אבל ודאי שלא התכוונו לזרז אותנו שנלמד מהם לעשות כמותם, כי לכך אין ישראל זקוקים כלל, כי תורתם שלימה ואינה חסרה כלום. בוא וראה מה שאמרו חז"ל על מצוותיהם של הגויים (חולין צב). "וישקלו את שברי שלושים כסף" - אלו שלושים מצוות שקיבלו עליהם בני נח, ואין מקיימים אלא שלושה - אחת שאין כותבים כתובה לזכרים, ואחת שאין שוקלים בשר המת במקולין, ואחת שהם מכבדים את התורה (אלא שהם מסתפקים בכך שאנו אמורים לקיים אותה). והנה מצאנו שחז"ל מנו מדות טובות, שאפשר היה ללמוד אותן מבעלי חיים (אלמלא לא נמצאו כתובים בתורה), וזה לשונם (עירובין): אמר רבי יוחנן, אלמלי לא ניתנה תורה, היינו למדים צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה ודרך ארץ מתרנגול". אך בנכרים לא מצאו דבר כיוצא בו. ואילו גם בהם ודאי לא היו מעלים על הדעת שיש ללמוד מהם. הרי הזהירונו חז"ל על הרב שאנו למדים ממנו, וזה לשוננו (מועד קטן יז): "אם דומע הרב למלאם ה' יבקשו תורה מפיו, ואם לאו אל יבקשו תורה מפיו". והלא דברים קל וחומר, אם מיהודי תלמיד חכם כאשר אינו דומה למלאך ה' בדרכיו ובמעשיו אל יבקשו תורה מפיו, שמא לא יבינו להבדיל בין תורתו לבין הליכותיו המקולקלים, אם נלמד ממי שכל כולו מזוהם בכל הליכותיו מכף רגל ועד ראש, ואם לא נפחד, שלא ידביק אותנו במידותיו ומעשיו, והגא הוא אומר בכל דרכיו לרע טוב ולטוב רע, הוא עושה אור לחושך וחושך לאור. וכי אין אנו רואים לנגד עינינו את כל

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

הזוהמה הנגררת כשובל אחרינו, והכל מכל מה שהגויים למדונו? וכי כל תלמיד קטן ידע כרבי מאיר לאכול תוכו של רימון ולזרוק את קליפתו? (חגיגה טו:).

בתחילת מאמרו כותב כבוד תורתו: "האם היחס לגויים חייב להיות יחס של אהבה וידידות, או של שמירת מרחק ושל פיתוח רגשות עוינים?" הנה חז"ל גזרו על כל נוכרי גזירת טומאת זב, וגזרו על פיתם ושמנם משום יינם ועל יינם משום בנותיהם. האם רצו אפוא חז"ל שנחנך את עצמנו ואת ילדינו, להתייחס אליהם ביחס של אהבה וידידות, או לשמירת מרחק ופיתוח רגשות עוינים? כך אומרת כנסת ישראל לפני הקב"ה: "שמעו רעתי ששו, כי אתה עשית - אתה גרמת לי שהם שונאים אותי, שהבדלתני ממאכלם וממשתייהם ומלהתחתן בם. אם נתחתנתי בהם היו מרחמים עלי ועל בני בנותיהם!" רש"י איכה א, כא). אך אילו היה רש"י חי בדורנו - דור השואה - היה רואה שאף על פי שהתחתנו בהם לא ריחמו על בנותיהם ולא על בני בנותיהם. כבוד תורתו כותב: "חייבים לחנך את ילדינו לאמת, והאמת היא שחביב כל אדם שנברא בצלם אלוקים, ואו שייכים למשפחה האנושית הגדולה". האומנם? חז"ל אמרו (בראשית רבה פרשה מב, יג): "ויגד לאברם העברי - רבי יהודה אומר, כל העולם כולו מעבר אחד, והוא מעבר אחד". אני מצטט מדברי מר: "אברהם אבינו ענינו אהבת כל האנושות כולה, הוא אביה של כל האנושות", וכבוד תורתו מציין לאבות פרק ה. בעניי לא מצאתי דבר זה שם. אך המקרא אומר (בראשית יז, ד): "אני הנה בריתי אתך, והיית לאב המון גויים", ולפי הבנתי סוף הפסוק קשור ומותנה בתחילת הפסוק. כלומר, הנה ברית המילה, שאני טובע בגופך יבדילך מכל העמים (וכך גם יבינו כולם את משמעות ברית המילה, ולפיכך ירצו למנוע אותך מלמול את עצמך - רש"י יז, כג), ומי שירצה להתחבר עליך וימול עצמו כמוך, אתה תהיה לו לאב, יהיה מאיזה עם שיהיה (אף על פי שיאמר לו אחרי כן הקב"ה "כי ביצחק יקרא לך זרע - שם כא, יב). ראה גם דברי בני יעקב אל חמור אבי שכם (שם לד, יד-יז). וכך גם אומר ישעיהו (נו, ג-ז): "ואל יאמר בן הנכר הנלווה אל ה' לאמור הבדל יבדילני ה' מעל עמו... ובני הנכר הנלווים על ה' לשרתו ולאהבה את שם ה' להיות לו לעבדים. כל שומר שבת מחללו, ומחזיקים בבריתי, והביאותים אל הר קודשי ושמחתים בבית תפילתי, עולותיהם זובחיהם לרצון על מזבחי, כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים"

שלושה הדגשים בפסוקים אלה שבית ה' יהיה בית תפילה לכל העמים, אך ורק למי שיתגייר מהם: "כל שומר שבת מחללו" - אך נוכרי שלא התגייר אסור לו לשמור שבת, "ומחזיקים בבריתי" - ברית מילה, "עולותיהם זובחיהם לרצון על מזבחי" - אין נוכרי יכול להקריב בן שלמים אלא עולה בלבד, ומי שסובר שגם בן נח מקריב שלמים, אין הזבח "לרצון" (זבחים מה:). סוף דבר אברהם אבינו הוא "אב המון גויים" רק למי שנכנס לבריתו של אברהם אבינו, ורק זה רשאי לומר בתפילתו "אלוקינו ואלוקי אבותינו, אלוקי אברהם..." ומפורש כך בפירוש הרע"ב לביכורים, (פרק ג משנה ד), וזה דשונו: "ורמב"ם כתב... שהארץ ניתנה לאברהם, והוא אב לגרים כמו לישראל, דכתיב "כי אב המון גויים נתתיך...", וגם בתוספות אנשי שם כמו כן שאברהם אבינו נקרא אב לגרים.

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

יש לי עוד כמה תמיהות בדברי כבוד תורתו. כבודו כותב (עמוד 4 בסוף הקטע האמצעי): ישנה הלכה שאין מחנכים ילד קטן בהלכות אבלות, ואם הוא מתייתם אינו נוהג מנהגי אבלות. מדוע? אומרים חכמים, שאם ירצה ה' לא יצטרך לזה (כשיגדל). לא מצאתי טעם זה כתוב. אבל הטעם הכתוב הוא שלא לבטל אותו במשך ימי השבעה מתלמוד תורה, ונמצא שכר חינוכו במצות האבלות יוצא בהפסדו בלימוד תורה שלו, אבל ילד שהגיע לחינוך מצוות ואינו לומד תורה מסתבך שמחנכים אותו גם במצות אבלות רח"ל (יו"ד שצו פתחי תשובה ס ק ב).

על אחאב כותב מר (עמוד 5 בקטע השני), שעבר על גילוי עריות ושפיכות דמים ועבודה זרה. ועוד כתב שאחאב הרג נביאים ועבד עבודה זרה וגם נשא גויה לאישה. זה שכותב שהוא עבר על גילו עריות, איני יודע מהיכן למד מר דבר זה. חז"ל אמרו את זה על שלושה מלכי יהודה (סנהדרין קג): "אחז התיר את הערווה, מנשה בא על אחותו, אמן בא על אמו". ולעומת זה אמרו על אחאב (שם לט): "אחאב איש מצונן היה, ועשתה לו איזבל שתי צורי זונות במרכבתו כדי שיראה אותן ויתחמם". ואם כלפי אשתו היה מצונן, ודאי יש להניח שלא היו לו הרבה נשים אחרות, על כן כאשר אומר הכתוב (מלכים ב' י, א): "ולאחאב שבעים בנים בשומרון" יש להניח שאין הכוונה לומר שהוא הוליד את כל אלה, אלא שאלה הם בניו ואחיו וכל המשפחה כולה המתייחסים אל בית המלך. אך אולי היתה כוונת מר לומר, שאיזבל אשתו - היא הגויה, ובה עבר על גילוי עריות. אבל מי יאמר שאיזבל לא התגיירה? והלא התוספות אומרים על יהורם בנה של איזבל שהוא ישראל מומר (עבודה זרה כו: ד"ה אני שונה). ואף על פי שאיזבל עבדה עבודה זרה, הלא גם בעלה עבד עבודה זרה, ומניין היה לה לדעת שתורת ישראל אוסרת לעבוד עבודה זרה? ויראה מר מחלוקת בין רש"י ותוספות במי שמתגייר ואינו יודע איסור עבודה זרה אם דינו כגר או לא (שבת עב: רש"י ד"ה אלא באומר מותר ותוספות ד"ה עד כאן. וראה גם יו"ד סימן קנט, א מה שכתוב שם על הגליון בשם ברכי יוסף). והלא זכתה איזבל שמבתה עתליה וצאצאיה משתלשלת כל שושלת מלכות בית דוד.

גם מה שכותב מר שאחאב חטא בשפיכות דמים, תמוה בעיני. והלא הנביא אומר (מלכים א' יח, ד): "ויהי בהכריח איזבל את נביאי ה'" איזבל ולא אחאב, וגם בנבות היזרעאלי לא ידיו שפכו את הדם הזה, אלא שהיה בידי למחות ולא מיחה. ובגמרא (סנהדרין קב): "אמר רב נחמן, אחאב שקול היה" והוא מדייק את זה מן המקרא, ואף על גב דמתקיף לו שם רב יוסף, מכל מקום מסיק שם "אלא אחאב וותרן בממונו היה, ומתוך שהנה תלמידי חכמים מנכסיו כיפרו לו מחצה". ובגמרא (חולין ד:): "דייקו מן הכתובים, שבביתו של אחאב שמרו על כשרות, והרי שמרו בביתו של עמרי אביו של אחאב וגם בביתו של אחאב עצמו על הנדה, שאם לא כן, איך השיא אסא הצדיק את בתו של עמרי ליהושפט בנו (מלכים א' טז, כב - רש"י), ואיך השיא יהושפט לבנו יהורם את בת אחאב (מלכים ב' ח, יח), ולא הקפידו שלא לקחת את הנדה? ועוד אמרו על אחאב שזכה למלוך עשרים ושתיים שנה מפני שכיבד את התורה שניתנה בעשרים ושתיים אותיות (סנהדרין קב:). אבל ודאי שקשה לנו לשמוע את מה שכבוד תורתו מצטט מדברי הרבי מסטמר "שאחאב היה צדיק גדול שומר תורה ומצוות במסירות". אבל חז"ל אמרו עליו כאשר נידון לפני בית דין של מעלה רק זה ש"שקול

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

היה"ה? כבוד תורתו כותב: "על ידי מעשה על-אנושי זה כיפר על כל עוונותיו ויש לו חלק לעולם הבא", וציין לירושלמי (סנהדרין פרק י הלכה ב). ואני חיפשתי שם ולא מצאתי שכיפרו לו ולא על מה כיפרו לו. ואם הכוונה היא לזה שנאמר שם: "דורשי רשומות אומרים, כולם עשו להם חלק לעולם הבא, הלא זה נאמר גם בבבלי (סנהדרין קד:-קה), ולא היה צריך להביא מן הירושלמי. אבל המשנה חולקת על דורשי רשומות אלה וכלל אמרו: סתם במשנה ומחלוקת בברייתא הלכה כסתם משנה. ובבבלי לא נאמר שכיפרו לו על הכל, אלא רק מחצה. וענין זה שמסר נפשו על כלל ישראל גם זה לא הוזכר לאחאב כלל בבבלי, משמע שאף כי דבר זה ודאי נחשב כדבר גדול בעינינו, בעיני חז"ל זה לא נראה בעיניהם ראוי לזכותו בפני שופט עליון, אלא רק זה שכיבד את התורה ושהיה ותרן בממונו להנות תלמידי חכמים, עשה אותו כשקול.

כבוד תורתו כותב שם "אגרות ראייה" (עמוד 8) : אין לנו ענין לפתח רגשי שנאה". אני בעניי לא זכיתי להסתופף בצל המאור הגדול הרא"ה ובנו הרב צבי יהודה זללה"ה והנה מה אעשה ואינני מסוגל לכלכל משפט זה וכיוצא בזה. אני מתפלל מתוך ספר תהלים ומוצא בו הרבה הרבה פסוקים המתחננים לראות במפלתם של רשעים. הנה לדוגמא במקום שפתחתי עתה (תהלים נט, ו ובהמשך) "ואתה ה' אלוקים צבאות אלוקי ישראל, הקיצה לפקוד כל הגויים, אל תחון כל בוגדי און, סלה. ישובו לערב, יהמו ככלב ויסובבו עיר... אל תהרגם פן ישמחו עמי, הניעמו בחילך והורידמו, מגיננו ה'.. וכו' עד סוף הפרק. ובמקום (שם קמג, יא-יב): "למען שמך ה' תחיני, בצדקתך תוציא מצרה נפשי, ובחסדך תצמית אויבי והאבדת כל צוררי נפשי, כי אני עבדך"; ואילו ברוח דברי מר. בודאי היה נוח יותר, אם דוד המלך היה משמיט פסוק אחרון זה: "ובחסדך תצמית אויבי והאבדת כל צוררי נפשי". אבל לי טוב יותר עם הפסוקים הבאים (שם קלט): "אם תקטול אלוה רשע, ואנשי דמים סורו מני, אשר יאמרוך למזימה, נשו לשוא עריך. הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט. תכלית שנאה שנאתים, לאויבים היו לי". ואחרי דוד הולך ירמיהו שמשותק לראות ברעתם של אנשי ענתות המתנכלים לו, וגם הוא מקלל לא רק את החטא אלא גם את החוטאים. ואחריו גם נחמיה (פרק ג, לו-לז ופרק ו, יד). ואל תשיבני ממעשה דרבי מאיר שאמרה לו ברוריה אשתו שלא יבקש על המציקים לו שימותו, אלא יבקש עליהם שיחזרו בתשובה. היא היתה בטוחה בהם שאם יהיה להם עזר מן השמים יוכלו לתקן את מעשיהם הרעים, ותפילת רבי מאיר תועיל להם. והנה סופם הוכיח על תחילתם. אבל דוד וירמיהו ונחמיה להיפך היו בטוחים שתפילתם לא תועיל להם, ולכן ביקשו שמידת הדין תפגע ברשעים שהרעו להם.

אני מרשה לי להוסיף עוד בסוף דבריי הערה אחת שאינה שייכת לכל מה שכתבתי עד כה, אלא לעניין צדדי לגמרי. כבוד תורתו כותב (עמוד 9 שורות 4-6) בזה הלשון: "הפסיכולוגיה ההתנהגותית בהבירויסטית מאמינה, שאם משתפר המעשה גם המצב בפנימי (כלומר המידות והאופי) משתפר". יואיל נא כבוד תורתו לראות ברמב"ן במצוות שילוח הקן מה שהוא כותב בהמשך דבריו, וזה לשונו: "...אבל טעם המניעה ללמד אותנו מדם הרחמנות ושלא נתאכזר, כי האכזריות תתפשט

הרב שלמה מן ההר זצ"ל

בנפש האדם, כידוע בטבחים שוחטי השוורים הגדולים והחמורים, שהם אנשי דמים זובחי אדם אכזרים מאוד, ומפני זה אמרו, טוב שבטבחים שותפו של עמלק..." . כלומר לדעתו מטרת המצווה היא לחנך אותנו שננהג תמיד ברחמנות, כי הנוהג במעשי רחמנות סופו שמדתו תהיה הרחמנות וייהפך לבעל אופי רחמן, ומי שנוהג באכזריות סופו שיהיה אדם אכזר באופיו. הנה לא היינו צריכים ללמוד גם דבר זה מן הפסיכולוגים, ודי לנו ללמוד מדברי רבותינו כל דבר נחוץ ומועיל לנפשנו.

הנה גם הפעם נגררתי אחרי עטי, ועם כבוד תורתו הסליחה על האריכות שלי. אך הלא אמרו רבותינו: כל פטטיא בישין ופטטיא דאורייתא טבין.

בתפילה שהקב"ה יהיה בעזרו בכל אשר יעשה, וישפות שלום לו ולביתו ולתורתו,

הנני ברכת שלומות ידידו ומוקירו,

שלמה מן-ההר